

Działalność Komitetu Słowiańskiego w Polsce na tle ruchu nowosłowiańskiego po II wojnie światowej

Idea jedności słowiańskiej jako trend intelektualny pojawiła się na przełomie XVIII i XIX w. W swej czystej postaci, a więc bez naleciałości panslawistycznych, akcentowała ona łączność kulturową wszystkich Słowian oraz wyrażała marzenia o zjednoczonej silnej Słowiańszczyźnie. Wizja stworzenia szeroko pojętej wspólnoty słowiańskiej była jednak trudna do urzeczywistnienia na skutek rozbieżności interesów poszczególnych narodów i państw słowiańskich, a także narastających wśród nich przez lata antagonizmów. Mimo to idea ta niejednokrotnie odżywała i zdobywała nowych zwolenników. Jak pokazuje historia, do idei jedności słowiańskiej odwoływano się najczęściej w sytuacjach kryzysowych, napięć politycznych bądź w obliczu zagrożenia podstaw suwerennego bytu pojedynczych narodów słowiańskich lub ich grupy. Podobnie było w latach czterdziestych XX w., gdy w obliczu niemieckiego zagrożenia sięgnął po nią Związek Radziecki.

W XIX w. dążenia do jedności słowiańskiej były silnie związane z ruchem odrodzenia narodowego Czechów i Słowaków, ruchem tzw. budzicieli narodowych. Współtworzyli go m.in. Josef Jungmann, Jan Evangelista Purkyně i František Palacký – jeden z najwybitniejszych czeskich historyków i historiografów, historiozof, a zarazem teoretyk politycznego programu austroslawizmu, mającego rozwiązać problemy narodów słowiańskich w cesarstwie austriackim¹. Warto wspomnieć także o czeskim opacie Josefie Dobrowskim, którego uważa się za ojca badań nad Słowianami, ich historią, językami i rozwojem wewnątrzsłowiańskich kontaktów intelektualnych². Na uwagę zasługują również dwaj piszący po czesku Słowacy – Ján Kollár i Pavel Josef Šafárik, którzy postrzegali Słowian jako jednolitą całość³. Pierwszy z nich utrzymywał bliskie kontakty z Czechami, Chorwatami, Słoweńcami i Serbami. W jego ujęciu Słowiańszczyzna jawiła się jako spójna struktura narodowa, zróżnicowana szczepami i narzeczami, pozbawiona równocześnie jedności politycznej i niewymagająca jej dla swojego trwania⁴. Drugi, będący pod ogromnym wpływem badań przedstawiciela niemieckiego romantyzmu filozoficznego Johanna Gottfrieda Herdera⁵, jako środek wyrazu pozwalający mu najlepiej przedstawić swoje poglądy na temat Słowian wybrał poezję. Za jedno z największych jego dzieł uchodzi zbiór sonetów, elegii

¹ M. Szykowski, *Czeskie odrodzenie w XIX wieku*, Warszawa 1948, s. 34–49.

² *Ibidem*, s. 11–22; J. Erickson, *Panslavism*, London 1964, s. 6.

³ *Ibidem*, s. 7–8.

⁴ Według Czesława Głombika wzajemność literacka J. Kollára odpowiada temu, co inaczej i zdecydowanie później przyjęto określać mianem dorobku kulturalnego danego narodu (C. Głombik, *Velehrad – zapomniane centrum słowiańskich spotkań ekumenicznych*, „Sofia. Pismo Filozofów Krajów Słowiańskich” 2001, nr 1, s. 19–20).

⁵ J.G. Herder propagował pogląd, iż Słowianie, ze względu na swoje naturalne przymioty (m.in. łagodność, pracowitość, gościnność), zajmują naczelne miejsce w dążeniu ludzkości w kierunku panowania rozumu i sprawiedliwości (J.G. Herder, *Myśli o filozofii dziejów*, Warszawa 1962, t. 2, s. 324–328).

i ballad, liczący 645 utworów poetyckich, pod tytułem *Slávy Dcera* (Córka Sławy)⁶. Kolejnym ważnym jego dziełem była ogłoszona w słowackim czasopiśmie „Hronka” w 1834 r. rozprawa *O vzajemnosti mezi kmeny a narzeczi slavskymi* (O wzajemności między plemionami a dialektami słowiańskimi)⁷.

Świadomość przynależności do wielkiej słowiańskiej wspólnoty ludów, poczucie solidarności i wspólnego losu historycznego występowały także w polskiej tradycji politycznej i intelektualnej. Według Sylwestra Fertacza stosunek Polaków do idei słowiańskiej zdeterminowany był przez trzy czynniki: postawę wobec Rosji, antagonizm polsko-niemiecki, a także fakt, iż w okresie powstania i rozkwitu słowianoznawstwa na przełomie XIX i XX w. oraz współzależnego z tym zjawiskiem odrodzenia narodowego Słowian Południowych i Zachodnich Polacy byli już narodem ukształtowanym, zarówno w sensie etniczno-językowym, jak i politycznym⁸.

Pierwszy etap w rozwoju słowianofilstwa polskiego trwał od końca epoki stanisławowskiej do 1830 r., a więc zakończył się wraz z upadkiem nadziei związanych z odrodzeniem Polski przy boku Rosji i klęską powstania listopadowego. Polskie koncepcje słowianofilskie, zróżnicowane we wnioskach i ściśle związane z zachodzącymi wydarzeniami politycznymi, wyrastały z rozkwitu badań nad językiem, literaturą i historią, zarówno ojczystą, jak i innych narodów słowiańskich⁹.

Do czołowych przedstawicieli słowianoznawstwa polskiego, a tym samym do twórców polskiej slawistyki, zaliczamy w tym czasie m.in. Stanisława Staszica (autora poematu *Ród ludzki* i rozprawy *Mysli o równowadze politycznej w Europie*, który przyznawał Rosji pierwszeństwo w politycznym zjednoczeniu Słowian), Samuela Bogumiła Lindego (twórcę *Słownika języka polskiego*, który apelował o podjęcie prac nad utworzeniem „powszechnej słowiańskiej gramatyki” i „powszechnego języka słowiańskiego”) oraz Wawrzyńca Surowieckiego (który jako pierwszy na gruncie polskim nadał naukowy charakter dyskusji nad etnogenezą Słowian). Wymienić należy także Adama Czarnockiego (bardziej znanego jako Zorian Dołęga-Chodakowski), Ignacego Benedykta Rakowieckiego, Michała Bobrowskiego oraz Wacława Maciejowskiego¹⁰.

Idee wszechsłowiańskie zajmowały także ważne miejsce w ruchu umysłowym rozwijającym się po 1831 r., przede wszystkim na emigracji. Głosił je znany historyk i polityk, prezes emigracyjnego Komitetu Narodowego, Joachim Lelewel, a także August Cieszkowski, Ludwik Mierosławski i Zenon Świątosławski¹¹. Ze względu na brak środków i możliwości nie prowadzono jednak w tym okresie żadnych badań słowianoznawczych. Według Zofii Klarnerówny *Wykłady mickiewiczowskie* były jedynym znaczącym dziełem, jakie emigracja wydała na tematy słowiańskie, a sam Adam Mickiewicz jako pierwszy ujmował „Słowiańszczyznę w całej rozciągłości jej

⁶ Bohaterką dzieła jest córka bogini Slawii – postać alegoryczna, opiekunka wszystkich narodów słowiańskich, która prowadziła je do zwycięstwa (I. Osińska, *Jan Kollar – wielki bojownik o zjednoczenie Słowian*, „Życie Słowiańskie” 1953, nr 2, s. 38–40).

⁷ Na język polski przetłumaczył ją Henryk Batowski. Już sam tytuł – *O literackiej wzajemności między różnymi szczepami i narzeczi narodu słowiańskiego* – wskazuje na zasadnicze przekonanie autora, który uważał Słowian za jeden wielki naród rozdzielony na bratnie szczepy i używający tego samego języka podzielonego na rozmaite narzecza (J. Kollar, *Wybór pism*, Wrocław 1954, s. 3–138).

⁸ S. Fertacz, *Polska myśl słowiańska w okresie drugiej wojny światowej*, Katowice 2000, s. 17–20.

⁹ Badania te rozwijane były pod auspicjami założonego w 1800 r. Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk i w mniejszym zakresie Uniwersytetu Wileńskiego za kuratorii ks. Adama Jerzego Czartoryskiego, który był zwolennikiem zblżenia i federacyjnego związku Polski z Rosją (H. Batowski, *Współpraca słowiańska. Zagadnienia polityczne, kulturalne i gospodarcze w przeszłości i teraźniejszości*, Warszawa 1946, s. 44–46).

¹⁰ L. Kuk, *Orientacja słowiańska w myśli politycznej Wielkiej Emigracji (do wybuchu wojny krymskiej)*. *Geneza, uwarunkowania, podstawowe koncepcje*, Toruń 1996, s. 76–77.

¹¹ W. Kornatowski, *Podstawy polskiej polityki słowiańskiej. Rozwój idei słowiańskiej a stosunki polsko-rosyjskie*, Warszawa 1946, s. 11.

dziejów od tajemniczych prapoczątków rodu, aż do całego bogactwa indywidualnych form i idei słowiańskiej współczesności”¹².

Jak już wspomniano, jednym z podstawowych czynników determinujących kształt słowiańskiej orientacji w myśli politycznej emigracji był stosunek do Rosji. Pierwsze, najczytelniejsze ugrupowanie tworzyli „apostaci”, których łączyło to, iż uznawali prymat polityczny Rosji nad Polską, w związku z czym postulowali porzucenie postawy oporu wobec niej. Jednym z najwybitniejszych przedstawicieli antyniepodległościowego, ugodowego wobec Rosji nurtu polskiej myśli politycznej był niewątpliwie hrabia Adam Gurowski. Poglądy panslawistyczne reprezentował także Józef Maria Hoene-Wroński, którego konstrukcje filozoficzno-historiozoficzne stały się jednym z głównych źródeł inspiracji polskiej myśli słowiańskiej w okresie II wojny światowej, przede wszystkim za sprawą Jerzego Brauna.

Pozostałe trzy orientacje stały na stanowisku separacji Polski od Rosji, reprezentując tym samym opinię większości polskiego społeczeństwa. Pierwsza z nich reprezentowała tzw. miękkie stanowisko wobec Rosji, dopuszczając możliwość współpracy z narodem rosyjskim i wyciszenie w przyszłości konfliktu polsko-rosyjskiego. Za jej przedstawicieli należy uznać przede wszystkim Joachima Lelewela i Adama Mickiewicza. Reprezentanci drugiej orientacji (m.in. Ludwik Mierosławski i Michał Czajkowski) wykazywali głębszy krytycyzm, kierując go nie tylko pod adresem rosyjskiego systemu politycznego, ale także wobec Rosji „ludowej”. Do ostatniej orientacji należeli ci, którzy odmawiali Rosji słowiańskiego charakteru bądź go kwestionowali (m.in. Franciszek Duchiniński)¹³.

Słowiańskie poszukiwania znajdowały wyraz na polu filozoficznym także w takich nurtach jak rosyjskie słowianofilstwo. Przez pojęcie to rozumiano krytykę procesu europeizacji Rosji przejmującej wpływy i wzory zachodnioeuropejskie oraz domaganie się powrotu do rdzennie słowiańskich zasad społecznych, właściwych Rusi za czasów przedpiotrowskich. Głównymi reprezentantami tzw. klasycznego lub wczesnego słowianofilstwa byli Iwan Kiriejewski, Aleksiej Chomiakow, Konstantin Aksakow i Jurij Samarin. Z powodu upływu czasu, a także zmieniającej się sytuacji wewnętrznej oraz nowych uwarunkowań w polityce zagranicznej, ruch ten stopniowo zatracił swoje walory poznawcze i praktyczne. Słowianofilstwo zaczęło stopniowo przeobrażać się w panslawizm. Według Andrzeja Walickiego panslawizm powstał z rozkładu rosyjskiego reakcjonizmu, jakim było słowianofilstwo, poprzez jego wulgaryzację i spłylenie zawartych w nim myśli¹⁴.

Celem rosyjskich panslawistów (m.in. Aleksandra Hercena i Michaiła Bakunina) było zjednoczenie całego świata słowiańskiego we wspólne imperium pod rosyjską władzą. Co ciekawe, ruch ten od początku miał wyraźne ostrze antypolskie. Rosyjscy panslawiści uważali Polaków za zdrajców – „Judaszów Słowiańszczyzny” – którzy odwrócili się od niej na rzecz zachodnich obyczajów¹⁵.

Panslawizm był szeroko propagowany w 1867 r. na Zjeździe Słowiańskim, który zorganizowali zwolennicy tego ruchu w Moskwie¹⁶. Co ciekawe, nie został on otwarcie poparty przez władze

¹² Z. Klarnerówna, *Słowianofilstwo w literaturze polskiej lat 1800–1848*, Warszawa 1926, s. 171.

¹³ Warto wspomnieć także o tym, że u niektórych pisarzy Wielkiej Emigracji słowianofilstwo na tle przypisywania narodowi polskiemu przodownictwa w Europie przekształcało się często w teorię mesjanistyczną, którą popularyzował m.in. Adam Mickiewicz (L. Kuk, *Orientacja słowiańska...*, s. 108–111).

¹⁴ A. Walicki, *W kręgu konserwatywnych utopii. Struktura i przemiany rosyjskiego słowianofilstwa*, Warszawa 1964, s. 146–148; H. Batowski, *Współpraca...*, s. 46–47.

¹⁵ J. Erickson, *Panslavism...*, s. 11–12; H. Kohn, *Le panslavisme. Son histoire et son idéologie*, Paris 1963, s. 10–13; T. Stefaniuk, *Danilewski. Panslawizm i wielość cywilizacji*, Lublin 2006, s. 40–43.

¹⁶ Był to tzw. Drugi Zjazd Słowiański. Pierwszy zorganizowano w Pradze w 1848 r. Manifestowana wówczas solidarność słowiańska została przyćmiona przez powstanie, które wybuchło w Pradze 12 VI 1848 r., na dwa dni przed zakończeniem zjazdu (J. Lavrin, *The Slav Idea and Russia*, „The Russian Review” 1962, t. 21, s. 15–16).

rosyjskie (choć idee panslawistyczne znalazły zwolenników także w rodzinie carskiej), które chciały uniknąć wrażenia, że w jakikolwiek sposób popierają dążenia wolnościowe znacznej rzeszy Słowian, zamieszkujących przede wszystkim Austro-Węgry i Turcję. Zjazd ten nie odcisnął rzeczywistego piętna na obrazie polityki europejskiej – w tej materii działacze słowiańscy zebrani w Moskwie nie osiągnęli niczego konkretnego. Poza tym niektóre podniesione na zjeździe koncepcje (np. słowiańskiej federacji, w której najważniejszą rolę odegrałaby Rosja) budziły poważne wątpliwości ze strony innych narodów, m.in. Czechów, Słowaków, Serbów i Bułgarów (Polacy nie brali w nim udziału). Wiedzano bowiem powszechnie, że działacze rosyjscy służyli wielkomocarstwowym celom Rosji, a nie idei współpracy słowiańskiej¹⁷.

Inicjatywa zwołania następnej konferencji Słowian przysłała z Czech. Delegaci spotkali się w Pradze w lipcu 1908 r. na kongresie, który różnił się od poprzednich istotnymi zmianami w składzie członkowskim i przyjęciem nowego terminu odnoszącego się do wewnątrzsłowiańskiej polityki – „neoslawizm”, czyli nowa słowiańskość. Oznaczało to zerwanie z nacjonalistyczno-autokratycznymi implikacjami rosyjskiego panslawizmu. Na zjeździe tym dyskutowano wiele o międzysłowiańskiej współpracy gospodarczej i kulturalnej. Najważniejsza kwestia, czyli spór polsko-rosyjski, pozostała jednak nierozwiązana¹⁸. Z tego powodu Polacy nie wzięli udziału w drugim kongresie nowosłowiańskim, który odbył się w 1910 r. w Sofii i podobnie jak poprzedni zakończył się bez większych rezultatów.

Tak więc początek XX stulecia całkowicie obnażył utopię idei jedności słowiańskiej. Atmosfera rozczarowania wizją solidarności wszystkich Słowian utrzymywała się przez całą I wojnę światową. W latach międzywojennych w stosunkach między poszczególnymi państwami i narodami słowiańskimi narosło zbyt wiele antagonizmów, aby można było myśleć o ogólnosłowiańskiej współpracy politycznej. Różnice dotyczyły nie tylko istoty i charakteru reżimów politycznych w każdym z państw, kierunków polityki zagranicznej, ale także powiązań międzynarodowych. Wskutek zaszczości historycznych i zatargów terytorialnych niektóre sąsiadujące ze sobą państwa słowiańskie odnosiły się do siebie z nieufnością, a czasem wręcz z otwartą wrogością. Poza tym na obszarze poszczególnych państw narastały konflikty między zamieszkującymi je narodami słowiańskimi.

Idea współpracy słowiańskiej przejawiała się wówczas głównie w funkcjonowaniu różnych stowarzyszeń przyjaźni międzysłowiańskiej, takich jak np. krakowski Klub Słowiański¹⁹, które powstawały z inspiracji środowisk intelektualnych propagujących ideę ogólnosłowiańskiego zbliżenia kulturalnego przez wzajemne poznanie się oraz współpracę naukową i kulturalną²⁰.

Słowianoznawstwo rozwijało się zatem całkiem dobrze, mimo nieporozumień i konfliktów na gruncie politycznym. Wyjątek stanowił Związek Radziecki, gdzie nie tylko ograniczono naukowcom uczestnictwo w międzynarodowych spotkaniach o tematyce słowiańskiej, ale także traktowano badania innych narodów słowiańskich nad własną historią, językiem i kulturą jako przejaw nacjonalizmu, a samo słowianoznawstwo oceniano jako naukę przepelnioną kłamstwem i wrogą radzieckiemu ustrojowi²¹. Z tego powodu nie ukazywały się tam żadne publikacje z zakresu słowianoznawstwa, a przedstawiciele tej dyscypliny nauki zostali aresztowani pod koniec 1933 r.²²

Nastawienie władz radzieckich do współpracy słowiańskiej zmieniło się całkowicie po ataku III Rzeszy na Związek Radziecki 22 czerwca 1941 r. To właśnie w tej niezwykle ciężkiej dla

¹⁷ H. Świątkowski, *Ideologia współczesnego ruchu słowiańskiego*, „Życie Słowiańskie” 1947, nr 7/8, s. 246–247; T. Stefaniuk, *Danilewski. Panslawizm...*, s. 123–126.

¹⁸ J. Erickson, *Panslavism...*, s. 31–32.

¹⁹ L. Gawor, *Świat słowiański (1905–1914)*, „Sofia. Pismo Filozofów Krajów Słowiańskich” 2004, nr 4, s. 347–351.

²⁰ S. Fertacz, *Komitet Wszzechsłowiański w Moskwie 1941–1947*, Katowice 1991, s. 17–18; L. Moroz-Grzelak, *Bracia Słowianie. Wizje wspólnoty a rzeczywistość*, Warszawa 2011, s. 75–76.

²¹ Zob. J. Różewicz, *Polsko-radzieckie stosunki naukowe w latach 1918–1939*, Wrocław 1979, *passim*.

²² S. Fertacz, *Komitet Wszzechsłowiański...*, s. 32–34.

ZSRR sytuacji pierwszych miesięcy wojny z Niemcami powstał z inspiracji Moskwy i pod jej politycznym przywództwem tzw. ruch nowosłowiański. Warto podkreślić, że odwoływanie się przez władze radzieckie do trochę już zapomnianej idei solidarności słowiańskiej było swoistą grą polityczną. Jej celem była ochrona własnego bytu państwowego przed zagrożeniem zewnętrznym (w tym wypadku przed III Rzeszą) oraz mobilizacja Bułgarów, Ukraińców, Polaków i innych narodów słowiańskich znajdujących się pod okupacją niemiecką do walki partyzanckiej na tyłach armii niemieckiej. Oficjalnie jako główny powód powstania nowego ruchu słowiańskiego radziecka propaganda wymieniała ciężki los narodów słowiańskich mieszkających na terenach zajętych przez wojska niemieckie oraz głośno wypowiedianą przez Niemców zapowiedź wyćpienia Słowian w przyszłości.

Po niezbędnych przygotowaniach w sierpniu 1941 r. w pomieszczeniach radia moskiewskiego odbył się pierwszy wiec wszechsłowiański z udziałem przedstawicieli emigracji słowiańskiej w ZSRR i reprezentantów środowiska radzieckiej inteligencji. Obrady otworzył pisarz Aleksy Tołstoj²³.

W przemówieniach, które uczestnicy wiecu wygłaszali w językach ojczystych, podkreślano, iż głównym zagrożeniem dla istnienia narodów słowiańskich jest faszyzm. Na zakończenie obrad uczestnicy wiecu wydali odezwę do wszystkich Słowian, w której nakreślili cele i demokratyczne podstawy nowego ruchu słowiańskiego: „My łączymy się jako równi z równymi. [...] Mamy jedno wszechogarniające gorące dążenie – by narody słowiańskie i wszystkie inne spokojnie i swobodnie rozwijały się w ramach swej państwowości. Odrzucamy stanowczo i zdecydowanie samą nawet ideę panslawizmu jako kierunku na wskroś reakcyjnego, zasadniczo wrogiego wzniosłym zasadom równości narodów i narodowego rozwoju wszystkich państw”²⁴.

Oficjalnie nowy ruch słowiański stawiał przed sobą dwa podstawowe cele. Pierwszym była walka o zlikwidowanie pozostałych ognisk faszyzmu w Niemczech, Hiszpanii i Grecji oraz uniemożliwienie mu odrodzenia się; drugim – wzajemna pomoc narodów słowiańskich w dziedzinie politycznej, gospodarczej i kulturalnej²⁵. Realizację tych zadań miał ułatwić utworzony 5 października 1941 r. „stałe działający organ zjednoczenia Słowian do walki z hitleryzmem” – Komitet Wszechsłowiański, którego przewodniczącym został Aleksander Gundorow i który podlegał bezpośrednio kierownictwu Radzieckiego Biura Informacyjnego przy Radzie Komisarzy Ludowych ZSRR²⁶.

Według oficjalnych doniesień Komitet Wszechsłowiański miał realizować następujące zadania: „a) mobilizacja narodów słowiańskich do likwidacji pozostałości faszyzmu w swoich krajach i umacniania zdobyczy demokratycznych; b) umacnianie przyjaźni i ścisłego związku narodów słowiańskich z ZSRR, który jest jedynym oparciem dla demokratycznych państw słowiańskich w utrzymaniu ich niezawisłości, przyszłego istnienia pokojowego i rozwoju; c) zaznajamianie społeczności słowiańskiej z socjalistycznymi podstawami państwa radzieckiego, nakierowane na zabezpieczenie niezawisłości demokratycznych państw słowiańskich, na zachowanie pokoju na całym świecie i na likwidację wszelkich prób odradzania się idei wielkomocarstwowego panslawizmu; d) ustanowienie ścisłej łączności kulturalnej i ekonomicznej narodów słowiańskich z narodami ZSRR; e) wykorzystanie potencjału naukowego i kulturalnego Związku Radzieckiego do pomocy w pracy Komitetu Wszechsłowiańskiego”²⁷. W rzeczywistości instytucja ta była jednym z elementów radzieckiego planu mającego na celu ściślejsze powiązanie państw słowiańskich ze Związkiem Radzieckim. Proces ten miał przebiegać w atmosferze poparcia i sympatii dla

²³ H. Batowski, *Zwizły zarys dziejów Słowiańszczyzny*, Kraków 1948, s. 160–161.

²⁴ I. Miedwiediew, *Ideowe podstawy nowego ruchu słowiańskiego*, „Życie Słowiańskie” 1947, nr 7/8, s. 244.

²⁵ H. Świątkowski, *Ideologia współczesnego...*, s. 249.

²⁶ S. Fertacz, *Komitet Wszechsłowiański...*, s. 40–45.

²⁷ *Ibidem*, s. 96–97.

ZSRR. W tym celu organizowano wiele imprez masowych, z których największe znaczenie miały coroczne wiece wszechsłowiańskie²⁸.

Działalność międzynarodowa Komitetu Wszechsłowiańskiego skoncentrowana była na inicjowaniu, przeprowadzaniu i nadzorowaniu procesu przemykania do Polski i innych krajów słowiańskich komunistycznej ideologii i praktyki życia społecznego. Dlatego też od początku kierownictwo komitetu postulowało, aby w miarę posuwania się Armii Czerwonej na zachód we wszystkich republikach radzieckich i państwach słowiańskich tworzyć komitety słowiańskie, które prowadziłyby zakrojoną na szeroką skalę pracę polityczno-propagandową na rzecz umacniania wzajemnej przyjaźni, solidarności i jednoczenia narodów słowiańskich wokół Związku Radzieckiego. Postulat ten okazał się możliwy do urzeczywistnienia dzięki uznaniu idei słowiańskiej przez grupy obejmujące władzę po wojnie w krajach słowiańskich za jedną z podstaw polityki zagranicznej i wewnętrznej. Jako pierwszy ukonstytuował się Komitet Słowiański w Bułgarii (9 września 1944 r.). W następnym roku powstał Komitet Słowiański w Belgradzie (14 stycznia 1945 r.) oraz w Bratysławie (4 lipca 1945 r.), przy czym ten drugi we wrześniu 1945 r. stał się filią założonego w Pradze Komitetu Słowiańskiego Czechosłowacji²⁹.

W dniach 22–23 sierpnia 1945 r. odbył się w Warszawie zjazd przedstawicieli polskiego świata nauki, kultury oraz działaczy społecznych i politycznych, na którym powołano do życia Komitet Słowiański w Polsce. Przewodniczącym nowo utworzonej struktury został prof. Mieczysław Michałowicz³⁰. W pierwszym składzie komitetu znaleźli się ponadto: prof. Henryk Batowski (I zastępca przewodniczącego komitetu), prof. Józef Kostrzewski (II zastępca przewodniczącego), min. Władysław Kowalski (III zastępca przewodniczącego), Paweł Dąbek (sekretarz) oraz członkowie komitetu: prof. Jan Czekanowski, Stanisław Fedeci, Jerzy Kornacki, prof. Tadeusz Lehr-Spławiński, prof. Jerzy Loth, płk Edward Ochab, ks. Czesław Oraczewski, płk Kazimierz Sidor, min. Henryk Świątkowski, mec. Stefan Wilanowski³¹. W późniejszych latach skład komitetu był wielokrotnie uzupełniany i rozszerzany.

Podstawowym celem Komitetu Słowiańskiego, zapisanym w statucie z 30 stycznia 1946 r., była koordynacja wszelkich poczynań w dziedzinie zbliżenia i współpracy narodów słowiańskich oraz reprezentowanie spraw związanych z ruchem słowiańskim. Statut zawierał także szczegółowe wyliczenie zadań Komitetu Słowiańskiego, w tym m.in. prowadzenie szerokiej akcji wydawniczej, gromadzenie materiałów dotyczących współpracy słowiańskiej, organizacja nauki języków słowiańskich, wydawanie opinii w sprawie powołania i tworzenia organizacji współpracy słowiańskiej, a także koordynowanie akcji mających na celu wzajemne poznanie i zrozumienie się Słowian na płaszczyźnie politycznej, gospodarczej, społecznej i kulturalnej³².

²⁸ II Wiec Wszechsłowiański odbył się w kwietniu 1942 r. Zakończył się przyjęciem kolejnej odezwy *Uciemienieni bracia Słowianie!*, w której zwracano się do poszczególnych narodów słowiańskich z wezwaniem o wzmocnienie walki z Niemcami. Większą rolę propagandową odegrał następny wiec, zorganizowany w maju 1943 r., a więc po bitwie stalingradzkiej i sukcesach zimowego natarcia Armii Czerwonej. W odezwie *Do uciemienionych braci Słowian!* po omówieniu sukcesów w walce z armiami faszystowskimi każdemu narodowi słowiańskiemu wyznaczono szczegółowe zadania w walce z okupantami, kładąc szczególnie nacisk na tworzenie ogólnonarodowych frontów walki z faszyzmem i nasilenie wojny partyzanckiej. Na początku 1944 r. odbył się Wiec Żołnierzy-Słowian, który nie tylko stanowił swojego rodzaju demonstrację bojowej jedności narodów słowiańskich, ale podsumowywał także pracę, jaką prowadził Komitet Wszechsłowiański przy formowaniu jednostek wojskowych krajów słowiańskich na terytorium ZSRR (*ibidem*, s. 46–52).

²⁹ S. Fertacz, *Stalinizm a idea słowiańska*, „Przegląd Humanistyczny” 1993, nr 5, s. 86–87.

³⁰ Mieczysław Michałowicz [w:] *Biogramy uczonych polskich. Materiały o życiu i działalności członków AU w Krakowie, TNW, PAU, PAN*, cz. 6: *Nauki medyczne*, z. 2: *M–Z*, oprac. A. Śródka, Wrocław 1991, s. 109–112.

³¹ AAN, Komitet Słowiański w Polsce z siedzibą w Warszawie [dalej: KSwP], 1, Protokół z I posiedzenia Walnego Zjazdu Komitetu Słowiańskiego w Polsce, 22–23 VIII 1945 r., k. 5.

³² AAN, KSwP, 9, Statut Komitetu Słowiańskiego w Polsce, 30 I 1946 r., k. 137–139.

Jak się wkrótce okazało, działalność Komitetu Słowiańskiego miała ułatwić Moskwie sowietyzację polskiego społeczeństwa. Dlatego też KS w Polsce utrzymywał ścisłe kontakty z wszelkimi organizacjami dążącymi do współpracy słowiańskiej oraz z Komitetami Słowiańskimi w Belgradzie, Budziszynie, Moskwie, Pradze, Sofii, jak również Kongresem Słowian w Ameryce. Blisko współpracował także z różnymi towarzystwami przyjaźni działającymi w Polsce, w stosunku do których – zgodnie z regulaminem wewnętrznym – pełnił funkcję koordynatora. Były to: Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Radzieckiej, Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Jugosłowiańskiej, Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Czechosłowackiej oraz Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Bułgarskiej³³.

Władzę Komitetu Słowiańskiego stanowił Walny Zjazd, który co dwa lata wybierał Prezydium i Komisję Rewizyjną. Prezydium KS składało się z 25 osób: przewodniczącego, jego pięciu zastępców, sekretarza generalnego, skarbnika i siedemnastu członków. Organ ten reprezentował stowarzyszenie w kraju i na zewnątrz. Ze swojego grona wybierał on dziewięcioosobową egzekutywę, która miała wszelkie uprawnienia Prezydium KS. Komisja Rewizyjna, składająca się z pięciu członków, którzy wybierali ze swojego grona przewodniczącego, sprawowała kontrolę nad działalnością stowarzyszenia³⁴.

Od marca 1947 r. organem wykonawczym KS było Biuro Komitetu, podzielone na kilka wydziałów: Wydział Naukowy, Propagandy Ogólnej i Imprez, Oświatowo-Wydawniczy, Organizacyjny oraz Wymiany i Współpracy Kulturalnej. Powołanie Wydziału Ogólnego oraz Gospodarczo-Dochodowego związane było z techniczną organizacją pracy KS. Według oficjalnej propagandy w ramach każdego z wydziałów miano „ujawniać, podkreślać i popularyzować zasługi Związku Radzieckiego dla zabezpieczenia politycznych, kulturalnych, gospodarczych i terytorialnych interesów państw słowiańskich”³⁵. W celu usprawnienia działalności Komitetu Słowiańskiego starano się tworzyć oddziały i delegatury we wszystkich większych ośrodkach kulturalnych Polski. Pierwszy oddział został utworzony w Krakowie, następnie powstały w Gdańsku, Katowicach, Lublinie, Łodzi, Poznaniu, Warszawie i we Wrocławiu³⁶.

Pracę Komitetu Słowiańskiego w Polsce koordynował początkowo Komitet Wszechsłowiański w Moskwie, a następnie Komitet Ogólnosłowiański, który został powołany do życia w grudniu 1946 r., na pierwszym powojennym Kongresie Słowiańskim w Belgradzie³⁷. Z ramienia PPR funkcjonowanie komitetu było nadzorowane i sterowane przez Wydział Zagraniczny KC PZPR. Pozostawał on także w ścisłej zależności od Ministerstwa Spraw Zagranicznych, w którym bezpośrednio odpowiedzialne za współpracę z tymże komitetem były następujące jednostki: Wydział Radziecki, Wydział Środkowoeuropejski, Wydział Południowo-Wschodni, które wchodziły w skład Departamentu Politycznego, oraz Departament Prasy i Informacji³⁸.

³³ AAN, KSwP, 12, Regulamin wewnętrzny Komitetu Słowiańskiego w Polsce, k. 5–9.

³⁴ AAN, KSwP, 9, Statut Komitetu Słowiańskiego w Polsce, 30 I 1946 r., k. 141–143.

³⁵ AAN, KSwP, 17, Plan pracy Komitetu Słowiańskiego w Polsce, 1947 r., b.p.

³⁶ AAN, KSwP, 22, Pismo Prezydium Komitetu Słowiańskiego do wszystkich oddziałów w Polsce, 16 VII 1948 r., b.p.

³⁷ „O konieczności zwołania ogólnosłowiańskiego forum przesądził rozwój wypadków na arenie międzynarodowej. »Wyzwolenie« przez Armię Czerwoną krajów słowiańskich od niemieckiego okupanta i związany z tym odpływ ze składu Komitetu Wszechsłowiańskiego w Moskwie szeregu działaczy reprezentujących poszczególne nacje [...] spowodowało, że moskiewski komitet stracił bezpośrednią kontrolę nad żywiolowo rozwijającym się »ruchem słowiańskim«” (L.S. Pręcikowski, *Kongres Słowiański w Belgradzie 8–11 (16) grudnia 1946 r.*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2002, t. 37, s. 177–178).

³⁸ L.S. Pręcikowski, *Propaganda słowiańska w Polsce Ludowej w latach 1944–1947 ze szczególnym uwzględnieniem roli Komitetu Słowiańskiego w Polsce*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2005, t. 40, s. 305–306.

W pierwszym okresie swojej aktywności KS pełnił raczej funkcje reprezentacyjne – „jako instytucja społeczna był wyrazicielem uczuć przyjaźni społeczeństwa polskiego wobec innych społeczeństw słowiańskich”³⁹. Działalność KS była w tym czasie skoncentrowana przede wszystkim na kwestiach administracyjnych, m.in. na pracy nad statutem oraz regulaminem egzekutywy, prezydium i biura KS. Skupiono się także na nawiązaniu kontaktów ze wspomnianymi towarzystwami przyjaźni.

W 1947 r. Komitet Słowiański zorganizował ponad sto konferencji prasowych, około 350 wieców (w tym 291 poświęconych ZSRR), wydał ok. dwustu afiszy, ulotek i plakatów związanych z tematyką słowiańską oraz rozesał ok. 2 tys. gotowych materiałów o tematyce politycznej dotyczącej nowego ruchu słowiańskiego. Organizował ponadto audycje radiowe, pokazy filmów oraz specjalne kursy dla nauczycieli wszystkich typów szkół, upowszechniające wiedzę o Słowiańszczyźnie⁴⁰.

W latach 1948–1949 działania komitetu były w głównej mierze skoncentrowane na odczytach o charakterze ideologicznym na temat nowego ruchu słowiańskiego, propagowaniu idei solidarności słowiańskiej wśród naukowców oraz wymianie i współpracy z krajami słowiańskimi. Prowadzono także „systematyczne prace w zakresie Biblioteki Komitetu, katalogu artykułów oraz Centralnego Katalogu Słowiańskiego w celu założenia fundamentów pod stworzenie w ramach Komitetu Słowiańskiego lub w sferze jego działania Instytutu dla spraw Słowiańskich lub innej analogicznej organizacji, która umożliwiałaby organizowanie świata nauki i literatury na podobieństwo wzorów, jakie [...] daje nauka radziecka”⁴¹. Do najważniejszych akcji masowych zorganizowanych w 1949 r. należy zaliczyć akademię jubileuszową w stulecie urodzin Christo Botewa, Wielką Akademię Puszkiniowską, a także uroczysty wieczór z okazji rocznicy proklamowania Rumuńskiej Republiki Ludowej, koncert z okazji 31. rocznicy powstania Republiki Czechosłowackiej oraz akademię pierwszomajową. Na uwagę zasługuje też cykl koncertów z okazji jubileuszu Bedřicha Smetany oraz liczne wystawy, w tym m.in. „Rumunia, kraj naszych przyjaciół”, „Sándor Petőfi – życie i twórczość” oraz „Życie doświadczeń Związku Radzieckiego w Polsce: pomoc, przyjaźń, przykład ZSRR”⁴².

Jak zauważył Leszek Sławomir Pręcikowski, pamiętając o wszystkich negatywnych aspektach, które leżyły u podstaw rodzącego się polskiego odłamu ruchu słowiańskiego, nie można zapomnieć o wielu cennych inicjatywach Komitetu Słowiańskiego. Do najistotniejszych zaliczyć należy ideę wsparcia niepodległościowych dążeń Łużyczan, którą szczególnie aktywnie zajmowały się krakowski, poznański i wrocławski oddział komitetu⁴³.

Pod koniec lat czterdziestych w związku z powołaniem do życia różnych organizacji i stowarzyszeń stopniowo zawężono zakres działalności Komitetu Słowiańskiego. W 1950 r. w znacznym stopniu ograniczono wymianę kulturalną z zagranicą, wchodzącą do tej pory w zakres kompetencji komitetu, na rzecz Komitetu Współpracy Kulturalnej z Zagranicą, który powstał przy Prezydium Rady Ministrów na mocy ustawy z 16 lipca 1950 r. Zmniejszeniu, i to przeszło o 50 proc., uległ także budżet stowarzyszenia, z 109 223 966 do 50 663 271 zł⁴⁴. Poza tym na początku 1951 r. zarzucono prowadzenie kursów języków słowiańskich, co stanowiło ważne pole dotychczasowej działalności komitetu. W pierwszych miesiącach 1951 r. zlikwidowano wszystkie towarzystwa

³⁹ AAN, KSwP, 17, Sprawozdanie z działalności Komitetu Słowiańskiego w Polsce i towarzystw przyjaźni za rok 1947, 1948 r., b.p.

⁴⁰ AAN, KSwP, 3, Protokół z posiedzenia Egzekutywy Komitetu Słowiańskiego w Polsce, 21 II 1948 r., k. 67–70.

⁴¹ AAN, KSwP, 17, Sprawozdanie z działalności Komitetu Słowiańskiego za rok 1948, 1949 r., b.p.

⁴² AAN, KSwP, 4, Sprawozdanie z działalności Komitetu Słowiańskiego za rok 1949, 1950 r., k. 206–219.

⁴³ L.S. Pręcikowski, *Propaganda słowiańska...*, s. 307–308.

⁴⁴ AAN, KSwP, 5, Sprawozdanie z pracy Komitetu Słowiańskiego w Polsce za rok 1950, k. 56–57.

przyjaźni, subsydiowane dotychczas przez KS, przekazując ich majątek Komitetowi Współpracy Kulturalnej z Zagranicą. Rozwiązano również oddziały terenowe KS, co pociągało za sobą zmianę statutu stowarzyszenia⁴⁵.

W 1952 r. aktywność komitetu sprowadzała się głównie do akcji wydawniczej oraz wystawiania gablot przed budynkiem KS⁴⁶. W 1953 r. „działalność Komitetu Słowiańskiego ograniczono do wydawania w zmniejszonych rozmiarach miesięcznika »Życie Słowiańskie«, do bardzo mizernej propagandy wizualnej, a w zakresie wymiany kulturalnej – do korespondencji i wysyłania depesz z okazji świąt narodowych w państwach słowiańskich obozu socjalistycznego”⁴⁷. Ostatecznie w sierpniu 1953 r. zapadła decyzja o likwidacji Komitetu Słowiańskiego⁴⁸.

Warto wspomnieć o tym, iż jedynym polem działalności KS, na którym nie zachodziły większe zmiany od chwili jego powstania aż do roku 1953, była działalność wydawnicza, choć systematycznie zmniejszano środki na ten cel. Głównym organem prasowym Komitetu Słowiańskiego był miesięcznik „Życie Słowiańskie”, początkowo redagowany m.in. przez Henryka Batowskiego, Henryka Świątkowskiego i Stanisława Trojanowskiego. Czasopismo wychodziło od stycznia 1946 r. do maja 1953 r., kiedy to postanowiono zaprzestać jego wydawania ze względu na fakt, iż środowiska polskie w krajach kapitalistycznych, dla których głównie wydawnictwo to było przeznaczone, były zaopatrywane w bieżące wydawnictwa polskie przez placówki MSZ⁴⁹.

Do października 1950 r. KS wydawał także bogato ilustrowany miesięcznik „Wolne Narody”. Zamieszczane w nim teksty były zazwyczaj krótkie i proste, skierowane do masowego odbiorcy⁵⁰. Komitet publikował również broszury popularnonaukowe, antologie poezji i prozy oraz liczne monografie wychodzące w seriach „Mała Biblioteka Słowiańska” i „Biblioteka Komitetu Słowiańskiego w Polsce”.

* * *

Komitet Słowiański w Polsce, podobnie jak inne komitety narodowe, nie do końca spełnił nadzieje pokładane w nim przez moskiewski ośrodek dyspozycyjny. Jego działalność okazała się dla Komitetu Wszechsłowiańskiego oraz dla radzieckich władz niewystarczająca i mało skuteczna – przedstawiciele KS w Polsce w większości nie podejmowali w swojej działalności propagandowej wątków walki klasowej. Zarzut ten był poważny, gdyż od połowy lat czterdziestych XX w., gdy dzięki zwycięstwom Armii Czerwonej wzrosło znaczenie Związku Radzieckiego na arenie międzynarodowej, Komitet Wszechsłowiański nie ukrywał już tego, że jest instytucją o zdecydowanym komunistycznym obliczu ideologiczno-politycznym i traktuje KS jako narzędzie do rozpowszechniania hasel internacjonalistycznych i sowietyzacji polskiego społeczeństwa. Idea jedności słowiańskiej została więc po raz kolejny podporządkowana doraźnym interesom politycznym – w tym wypadku interesom władz stalinowskich.

Z tego powodu już w latach 1947–1948 członkowie polskiego Komitetu Słowiańskiego (m.in. Mieczysław Michałowicz i Henryk Batowski), pojmujący tzw. nowy ruch słowiański jako

⁴⁵ AAN, KSwP, 5, Sprawozdanie z działalności Komitetu Słowiańskiego w Polsce za I kwartał 1950 r., 1950 r., k. 41–44.

⁴⁶ AAN, KSwP, 17, Sprawozdanie z pracy Komitetu Słowiańskiego za rok 1952, 1953 r., b.p.

⁴⁷ AAN, KSwP, 17, Ramowy plan pracy Komitetu Słowiańskiego w Polsce na rok 1953, 1953 r., b.p.

⁴⁸ Także w innych państwach słabła działalność narodowych komitetów słowiańskich. Był to efekt nie tylko podziału świata i Europy na dwa wrogie sobie obozy, ale także licznych nieporozumień w łonie samej Słowiańszczyzny (m.in. konflikt polsko-czeski). Ostatecznym powodem przyczyniającym się do agonii współpracy Komitetu Ogólnosłowiańskiego z komitetami słowiańskimi był konflikt radziecko-jugosłowiański z 1948 r. i wykluczenie Jugosławii z ruchu jedności słowiańskiej.

⁴⁹ AAN, KSwP, 13, Notatka w sprawie działalności Polskiego Komitetu Słowiańskiego w 1954 r., 1954 r., k. 80.

⁵⁰ AAN, KSwP, 4, Protokół z posiedzenia Egzekutywy Komitetu Słowiańskiego w Polsce, 8 XII 1950 r., k. 386–387.

ruch masowy, niepolityczny i aideologiczny, stali się obiektem szczególnie ostrej krytyki ze strony ZSRR. Na II Zjeździe kierownictwa Komitetu Słowiańskiego, który odbył się w czerwcu 1947 r. w Warszawie, doszło do zmiany władz. Przewodniczącym komitetu w miejsce prof. Mieczysława Michałowicza został Waław Barcikowski⁵¹. Zreorganizowano także redakcję miesięcznika „Życie Słowiańskie”. Według oficjalnego stanowiska nowych władz KS było to konieczne, gdyż dotychczasowa redakcja czasopisma nie potępiła wyraźnie „odchylenia prawicowego, nacjonalistycznego i rasistowskiego, jakiemu niewątpliwie Komitet Słowiański uległ”⁵². W rzeczywistości chodziło o zarzut, iż na łamach „Życia Słowiańskiego” ukazywały się tylko „suche artykuły historyczne o charakterze opisowym”, pozbawione odpowiednich treści politycznych.

⁵¹ AAN, KSwP, 2, Protokół z II zwyczajnego Walnego Zjazdu Komitetu Słowiańskiego w Polsce, 1 VI 1947 r., k. 29–34.

⁵² AAN, KSwP, 13, Protokół z konferencji w sprawie Komitetu Słowiańskiego, która odbyła się w Wydziale Zagranicznym KC PZPR, 8 VIII 1950 r., k. 7.